

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-10

Sultan Abdülaziz Dönemi Ayrılıkçı İsyanlarından Biri: 1875 Hersek İsyanı*

One of the Separatist Revolts of the Sultan Abdulaziz Period: 1875 Herzegovina Rebellion**

Öz | Sultan Abdülaziz Dönemi'nde vukuu bulan 1875 Hersek İsyanı, o dönem için birçok olayın meydana gelmesinde etkili olmuş ve devlette önemli sonuçlara yol açmıştır. Bu isyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna Eyaleti'ne bağlı Hersek Bölgesi'nde yerel halkın Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluğunu ifade etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. İsyanın sebepleri arasında ekonomik sorunlar, vergi yükümlülüklerinin ağır olması, halk arasında adaletsizlikler ve baskılar yer almaktadır. İsyan, kısa süre içerisinde Batılı devletlerin isyana destek vermesi ile Balkanları tehdit eder duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti, ortaya çıkan bu isyanda Avrupalı devletlerin müdahale etmesine mani olmak için ilk önce isyancıları uyarı ile yola getirmek istemiştir. Bu amaçla isyancıları teskin etmek için bölgeye nasihatçiler gönderilmiş fakat bu durum isyanın daha da büyümesine neden olmuştur. İsyanın geniş alanlara yayılması ile Bâb-ı Âli isyancılar üzerine kuvvet göndermiş gelişen olaylar neticesinde isyan kısa sürede çözümlenmesi zor bir Balkan bunalımına dönüşmüştür. Yapılan bu çalışma, 1875 yılında meydana gelen ve oldukça büyük bir alana yayılım gösteren Hersek İsyanı'nın ortaya çıkış nedenlerini, sonuçlarını ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde meydana getirdiği etkilerini anlatmayı amaçlamıştır. Çalışmada ekseriyetle telif eserler ile arşiv belgelerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler | Osmanlı Devleti, Sultan Abdülaziz, Balkanlar, Hersek, İsyan

Abstract | The Herzegovina Rebellion of 1875, which took place during the reign of Sultan Abdülaziz, was influential in the occurrence of many events for that period and led to important consequences in the state. This rebellion emerged in the Herzegovina Region of the Bosnia Province of the Ottoman Empire in order to express the discontent of the local population against the Ottoman administration. The causes of the rebellion included economic problems, heavy tax obligations, injustices and oppression among the people. In a short period of time, the rebellion became a threat to the Balkans with the support of the Western States. In order to prevent the intervention of the European States in this rebellion, the Ottoman Empire first wanted to warn the rebels. For this purpose, counselors were sent to the region to appease the rebels, but this situation caused the rebellion to grow even more. As the rebellion spread to large areas, Bâb-ı Âli sent forces against the rebels and as a result of the events that developed, the rebellion turned into a Balkan crisis that was difficult to resolve in a short time. This study aims to explain the causes and consequences of the Herzegovina Rebellion, which occurred in 1875 and spread over a large area, and its effects on the domestic and its effects on the domestic and foreign policies of the Ottoman Empire. In the study, mostly works of literature and archival documents were utilized.

Keywords | Ottoman Empire, Sultan Abdulaziz, Balkans, Herzegovina, Rebellion

* Bu çalışma, 15 Mayıs 2025 tarihinde Erzurum Teknik Üniversitesi tarafından düzenlenen II. Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** This study is an expanded and revised version of the paper that was orally presented at the 2nd Graduate Student Symposium in Social Sciences, organized by Erzurum Technical University on May 15, 2025.

Öznur ATALAN

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

oznuratalan1@gmail.com

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu,
TürkiyeInstitute of Social Sciences, Ordu University, Ordu,
Türkiye**Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval**

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Atıf

Atalan, Ö. (2025). Sultan Abdülaziz Dönemi Ayrılıkçı İsyanlarından Biri: 1875 Hersek İsyanı. *Histosophia*, 2, 69-81.

Citation

Atalan, Ö. (2025). One of the Separatist Revolts of the Sultan Abdulaziz Period: 1875 Herzegovina Rebellion. *Histosophia*, 2, 69-81.

Giriş

Hersek, 1463 yılında Osmanlı Devleti tarafından Bosna'nın fethedilmesiyle birlikte, Osmanlı'nın Balkanlarda stratejik üstünlük kurmasında rol oynamış ve Osmanlı Devleti için önemli bir bölge hâline gelmiştir. Bölge, 1878 yılına kadar aralıksız Osmanlı idaresi tarafından yönetilmiştir. Hersek'te yaşayan Müslüman halkın devlete duyduğu sadakat buranın Osmanlı Devleti tarafından ehemmiyet verilen bölge olmasını sağlamıştır (Çakmak, 1996, s. 20). Osmanlı Devleti'nin bölgeye önem vermesinin diğer bir nedeni ise bölgenin Avrupa'ya yakın olan kısımlarında Avrupa ile ticari ilişkilerin gelişmesi ve bölgenin refah seviyesinin artmasıdır. Fakat bölgedeki feodal unsurlar, gelişen bu refah seviyesinin halka ulaşmasının önüne geçmişlerdir. Bu nedenle feodal unsurlar, temelde bölgedeki sorunların ortaya çıkmasının esas kaynağı olmuş, halkı ekonomik bakımından yoksul bırakan faaliyetler içerisine girmişlerdir. Bunlara ek olarak devletin bölgede vergi toplaması sırasında uyguladığı yanlış uygulamalar neticesinde ortaya çıkan suiistimaller de halkı zor durumda bırakmıştır. Neticede yaşanan tüm gelişmeler, bölgede yaşayan halkın yönetimden hoşnutsuzluğuna ve sonrasında da Osmanlı Devleti'ne isyan etmesine neden olmuştur (Gümüş & Yüksel, 2020, s. 32).

Hersek'te meydana gelen isyan, Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ni derinden etkileyen bu isyana dair farklı konuları içeren bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak isyanın ortaya çıkışı ve sonucu üzerinde durulmuştur. Yapılan bu çalışma ile Hersek İsyanı'nın ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti'nin isyana dair tutumu ve isyan sonrasında Osmanlı Devleti'nde bir biri ardına gerçekleşen önemli olaylarda isyanın etkisi anlatılmaya çalışılmıştır. Keza 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan pek çok olayda isyanın etkisinin olduğu muhakkaktır. Bu nedenle yapılan çalışma 1875 yılında meydana gelen ve oldukça büyük bir alana yayılım gösteren Hersek İsyanı'nın ortaya çıkışını, sonuçlarını ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyaset üzerindeki etkisini anlatmaya çalışılmıştır. Çalışmada umumiyetle veri toplama yöntemi kullanılmış olup, toplanan veriler kaynaklar eşliğinde değerlendirmeden geçirildikten sonra analiz edilerek çalışmaya eklenmiştir.

Sultan Abdülaziz Dönemi'ne Genel Bir Bakış

Sultan Abdülaziz, abisi Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine 25 Haziran 1861'de 31 yaşında iken Osmanlı tahtına çıkmıştır. Sultanın tahta çıkışı üzerine gece 00.00'da Osmanlı donanması İstanbul Boğazı'ndan resmigeçit töreni yapmıştır. Donanmanın geçişi esnasında tellallar İstanbul sokaklarında dolaşarak şu naraları atmışlardır: *Sultan Mahmut Han'ın oğlu, padişahımız Sultan Abdülmecid Han öldü. Ruhu şad olsun. Halefi Sultan Mahmut Han'ın oğlu, Sultan Abdülaziz Han'dır. Tanrı onun saltanatını korusun* (Karaer, 2005, s. 34).

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı halkın coşkulu alkışları ve memnuniyet ile karşılanmış, sultan top atışı ve askeri marşlar eşliğinde tahtına oturmuştur (Karaer, 2005, s. 314). Sultan Abdülaziz, tahta oturduktan sonra sürekli olarak devlet işleri ile ilgilenmiştir. Sultan, yönetimden olumlu sonuçlar elde etmek amacıyla Bâb-ı Âli'deki memurları ödüllendirmiş, şeyhülislamlık makamındaki ulemalara iltifatta bulunmuş, kışlaları dolaşarak askerleri teftiş etmiştir. Böylelikle sultan, devlet müesseselerinin çalışmalarını hızlandırmak ve devleti iktisadi ve fiili olarak kalkındırmak istemiştir. Özellikle sultan, demir yolları yatırımları yaparak ülke ekonomisini kalkındırma çabası içerisine girmiştir (Engin, 2007, s. 40).

Bu dönemde Sultan Abdülaziz, dünya siyasetinin değiştiğinin farkındaydı. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı olduğunu ve bu durumun önlenmesi için de muhakkak suretle kuvvetli ordu ve donanmanın vücuda getirilmesinin önemliliğine inanmıştır (Aksun, 2016, s. 20). Yine bu dönemde dünyada gerçekleşen teknolojik gelişmelere bağlı olarak yelkenli gemilerin yerini buharlı ve zırhlı savaş gemileri almaya başlamıştı. Kırım Savaşı'nın etkisi, Sinop Baskını'nın travmalarından ötürü Sultan Abdülaziz'de bu gelişmelerin farkında olarak donanmanın geliştirilmesine önem vermiştir. Sultanın donanmayı Batılı devletlerin donanmaları ile eşit seviyeye getirmek için yaptığı girişimler Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* adlı eserinde anlatılmıştır. Cevdet Paşa, hükümdarın yapmak istediği konular arasında özellikle donanma inşasının yer aldığını fakat devlet hazinesinin donanma inşa etmek için yetersiz olduğunu, borç ile donanmanın yapılmasının da mümkün olmadığını belirterek,

vükelânın bu hususta hükümdara uyarıda bulunduğunu, fakat hükümdarın vükelâyı dikkate almadığını ifade etmiştir (Cevdet Paşa, 1991, s. 257). Bütün bu gelişmeler ile birlikte bu dönemde sultanın devlette yaptığı yenilikçi gelişmelerin yanı sıra devlet, Balkanlardaki topraklarında şiddetli bir biçimde yükselen ayrılıkçı isyan hareketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Sırbistan, Karadağ, Girit, Bulgaristan gibi Osmanlı hâkimiyetinde olan Balkanlarda isyanlar meydana gelmiştir. Ortaya çıkan isyanların hemen hepsi Avrupa devletlerince siyasî anlamda destek bulmuştur (Köksal, 2003, s. 119). Balkanlarda oluşan iç gerginlikler karşısında sultan önlemler almaya çalışmış, bunun ilk adımı olarak ta Avrupa Seyahat'ine iştirak etmiştir (Atalan, 2025, s. 30). Sultanın bizzat katılımı ile gerçekleşen Avrupa Seyahati Osmanlı Devleti'nde olumlu şekilde neticelense de Batılı devletler Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı topraklarında yaşayan farklı ırklara dayanan Osmanlı vatandaşlarını bulundukları bölgelerde devlete karşı isyan etmeleri için desteğe devam etmişlerdir. Bahsi geçen isyanlardan birisi de Osmanlı toprağı olan Hersek'te 1875 yılında gerçekleşen Hersek İsyanı'dır. Bu isyan, ortaya çıkışı, büyümesi ve sonuçları bakımından Osmanlı Devleti'nde ciddi sonuçlara neden olana bir isyandır. Bu nedenle bu isyanın tüm yönleri ile ele alınıp çalışılması çok mühim olmaktadır.

Hersek'teki Durum

Hersek'te yaşayan halk, 1.250.000 kişi civarında olup bunun yarım milyonunu Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Bölgenin bir taraftan Sırbistan ve Karadağ ile komşuluğu bulunmakta, bir taraftan da Avusturya'nın Slavlar ile meskûn olan bölgesi Dalmaçya, Hırvatistan ve Slovenya ile sınırlandırılmış durumdaydı. Bu nedenle bölgenin bulunduğu saha, Panslavizm Politikası¹ için uygun bir yer konumunda idi. (Sertoğlu, 2011, s. 3178).

Bölgede Osmanlı Devleti'nin kuvvetleri bulunmaktadır. Askerî kuvvetler, şehrin muhtelif bölgelerine yerleştirilmiştir. İsyan çıkmadan önce Mostar, Bileke, Nevesin, Trebin, Piva, Duga ve Dalmaçya sınırında birer tabur, Nikşik'te de iki tabur olmak üzere toplam dokuz tabur Nizamiye kuvveti bulunmaktaydı. Süvari Alayı ise Saraybosna'da konumlandırılmıştı (Kara, 1988, s. 76).

İsyanı Başlatan Olay

Hersek Sancağı'nın Nevesin Kazası'na bağlı bölgelerde Hristiyan ahaliden yüz atmış kişi, kurak geçen bir yılın ardından ürünlerin verimsizliği, Ağnam Vergisi'nin ödenmesinin getirdiği zorluklar ve mültezimlerin kendilerine uyguladıkları zulümler yüzünden Karadağ Prensi Nikola'ya sığınarak Osmanlı yönetimini şikâyet etmişlerdir. Nikola kendisine sığınan Hersek halkına; *Bu söylediklerinizi Rusya'nın İstanbul elçisine yazarım ve şikâyet ettiğiniz haksızlıkların araştırılması için Osmanlı Devleti tarafından hususi memur gönderilmesini sağlatırım*, demiş ancak şikâyetinde bulunanlar, *Karadağ'a sığınmamızdan ötürü Osmanlı Devleti bizi cezalandırır*, diyerek köylerine dönmekte tereddüt etmişlerdir (Mahmud Celaleddin, 1983, s. 51). Prens Nikola, hem Bâb-ı Âli'yi gücendirmemek hem de ülkesine sığınan Hersek halkını besleme yükümlülüğünden kurtulmak için merkezde bulunan Rus elçisi Kont İgnatief'e ülkesine sığınan yüz atmış kişinin kazalarına dönmeleri için Osmanlı hükümeti ile kendi arasında aracılık yapmasını istemiştir (Çakmak, 2003, s. 246). Nikola, İgnatief'e; *bunların uzun müddet geçim ve bakımlarına Karadağ Hükümeti'nin gücü yetmez. Osmanlı Devletince teminat gösterilerek bir an önce memleketlerine dönmelerini sağlayacak yolları bulunuz*, şeklinde bir talepte bulunmuştur (Mahmud Celaleddin, 1983, s. 51). Sadrazam Ahmed Esad Paşa, Elçi İgnatief'in aracılığı sayesinde Karadağ'a sığınan halkın Nevesin'e dönmelerini kabul etmiş ve Bosna Valisi Derviş Paşa'yı da Nevesin halkının ileri sürdüğü şikâyetleri incelemesi için görevlendirmiştir. Böylelikle İgnatief, kısa sürede Karadağ'a sığınan Nevesin halkının Osmanlı Devleti'ne iadesini sağlamıştır. Ülkelerine dönen sığınmacılar, döndükten sonra kahraman gibi karşılanmışlardır (Çakmak, 2003, s. 246). Herhangi bir ceza almadan Hersek'e dönen sığınmacılar, bu durumu bir yönetim zafiyeti olarak değerlendirmişler, Nevesin'de kahraman gibi

¹Panslavizm, Slav kardeşliği tüm Slavları tek bir bayrak altında toplama görüşüdür. Bu görüş, Rus İmparatorluğu'nun gücü oranında azalmış ya da artmıştır. Rus İmparatorluğu, tek bağımsız Slav devleti olarak diğer Slav devletlerini kendi çatısı altında toplamak istemiştir (Gölen, 2009, s. 1873).

karşılanmalarının verdiği cesaretle, halkı isyana teşvik etmişlerdir. Asiler, Temmuz 1875'te Nevesin Kaza Müdürü'nü kaçırmaya zorlamış ve kendilerine engel olmaya çalışan güvenlik güçlerini öldürmüşlerdir. Daha sonra da Müslümanların yaşadığı mahallerde yolları keserek, Osmanlı askerlerini ve Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır. Hatta asilerin gözü öylesine dönmüş olacak ki isyana katılmak istemeyen Hristiyan halkın evlerini yakarak, halkı isyana zorlamışlardır (Turan, 2018, s. 629).

1875 yılında patlak veren bu isyan, dönemin gazetelerinde detaylı bir şekilde yer alarak halka sunulmuştur. Basiret ve Sabah gazeteleri Hersek İsyanı'ndan sıklıkla bahseden gazeteler olmuştur. Vakit Gazetesi de Fransa ve İngiltere'de Hersek İsyanı'na dair yapılan haberleri yakinen takip etmiştir (Yerlikaya, 1996, s.99). Özellikle Basiret Gazetesi, isyanın nasıl çıktığı ve devletin isyana karşı olan tutumu hususunda haber yapmıştır. Basiret Gazetesi'nde yer alan haber şu şekildedir:

Mostar civârında Nevesin ahâlisinden takrîben yüz altmış kişi iki hafta mukaddem 'aşar vesâ'ir vezâ'îf-i tabiyetinden olan tekâlif-i miriyeden kurtulmak ze'âmıyla Karadağ'a gidib Karadağlılardan taleb-i ma'zûrât etmeleri üzerine Karadağ hükûmeti, hükûmet-i mahalliyeğe ihtâr keyfiyetiyle berâber eşhâs-ı merkûme dahi uygunsuzluk etmeksizin meskenlerine 'avdet ettikleri takdirde haklarında bir güne mu'âmele-i şedîde vuku' bulmayacağını beyân etmiş ve bunun üzerine eşhâs-ı merkûme meskenlerine avdet eyleyib derhâl orada bulunan zaptiyeği ihrâc ve ahali-i mücâvereyi dahi kendileriyle iştirâke teşvîk edib bir de yolcu katarını urub ahali-i İslâm'dan birkaç yolcuyu 'idam etmişler. Bu misülli hareketin cezâsız bırakılması câ'iz olmadığından Babiâli evvel emirde ahâli-i mezbûrenin esbâb-ı şikâyetini tahkîk etmek üzere Bosna'da bulunan hudûd memurlarına emir vermiş ve me'mûrîn-i mumâileyhim tarafından vuku' bulan nesâyih-i kârger te'sîr olamamasına mebnî bu kere Bosna Valisi ve fırka-i askeriyesi kumandanı Devletlû Paşa hazretlerine mikdâr-ı kâfi asâkir-i nizâmiye sevkiyle erbâb-ı fesâdın te'dîb ve asâyişin idâmesine emir verilmiş olmakla yakında netice-i hasenesi zuhûr edeceği bâlâda tâfsil olunduğu üzere vak'a-i mezkûre vergiden kurtulmak niyet-i fasîdesine mebtênî olarak politikaya t'aliki olmadığı bedîhîdir (Gümüş & Yüksel, 2020, s. 33).

Basiret Gazetesi'nde isyanın ortaya çıkışı, isyancıların Karadağ'a sığınması ve isyancıları ortaya attığı iddiaları araştırmak amacıyla Bosna Valisi Derviş Paşa'nın emri dâhilinde bir miktar askeri birlik gönderileceği belirtilmiştir

Hersek'te başlayan isyanı Bosna Gazetesi de 26 Temmuz 1875'de haberleştirmiştir. Haber şöyledir:

Hersek sancağına tâbi' Nevesin kazasına muzâf Zoydol ve Belgrad karyeleri ahâli'-i ma'lûmesinden ba'zı fasîda yedi sekiz mâhdan bir ve hükûmete itâ'atden rugerdân ve vâdi'-i gecrevi şekâvet ve şikâkda Puban ve civar karyeler ahali'-i matba'asına envâ' tehdiât icrâsıyla kerhen kendülerine münâba'atla tebsî' da'ire'-i şekâvetkârîye şitâyân oldukları iş'ârât mahalliyyeden müstebân olduğuna ve muktezây-ı şân ve merhamet hazret-i pâdişâhiden olduğu üzere ile haklarında icray-ı va'az ve nasihat olunarak terk-i silâh ittirilmesi esbâb hekimânesine i'tinâ kılınması cânib-i alî vilâyet penâhiden livây-ı mezkûr mutasarrıflığıyla kumandanlığına bi'l-defe'at olunan iş'ârât üzere mutasarrıf ve kumandan müşâr ve muma ileyhimâ ma'arifetleriyle o yolda ittirilen tebligatın ve merkez vilâyetden mahsûsen i'zâm olunan meclis-i idare'-i vilâyet a'zâsından ref'etlû Haydar bey ve ref'etlû Petrâki efendi vasıtalarıyla idilen vasâyâtın ve Bâb-ı Ali'den bi'listizân şerefvâki' olan emrû irâde'-i hazret-i sadaret penâhi ile mahal-i mezkûre i'zâm kılınan Karadağ hatt-ı hudûd komisyonu me'mûru üçüncü orduy-ı hümayûnu erkân-ı harbiye re'isi mirliva sa'adetlû Hasan Edib paşa ve sa'adetlû Kastan efendi ma'arifetleriyle ittirilmiş olan nesâyihin kat'iyen te'sîri olamadığından başka gün yekûn harekât serkeşânelerini artırub ve adetâ ilm ü efrâz ya'ni ve isyan iderek Nevesin ile Mostar arasında ki tariki kesüb orada tesadüf ittikleri kâravânı otuz beş ve elli yük kahve ve şeker ve pirinc ma' hayvanat alub karyelerine götürmüş ve yedi nefer İslam kirâciyî a'dâm ve başlarını dahi kat' itmiş ve o civarda bulunan zabtiye seyyâr kolunun üzerine dahi bi'l-hücum tüfenk indahtına mübâşeretle bir pandur tefrîni şehid eyledikleri ve bî muhâben Nevesin kasabasının yanı başına gelerek ahâlinin hayvanatını sürüb götürmeğe mansıd oldukları me'mûrîn muma ileyhim tarafından müşâhede olunması üzerine orada bulunan kumandan mirliva sa'adetlû Selim Paşa tarafından hareket-i askeriye nümâyîşi gösterilmesinin te'sîrâtıyla hayvanat merkûme bırakdirmış ve eşkıyay-ı merkûme gerüye çektirilmiştir (Çoban, 2022, s.56).

Gazetede yer alan bilgilere göre isyanı çıkaran kişilerin sayıları ve isyandaki girişimleri göz önüne alındığında bu kişilerin Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Mostar civarında bulunan Nevesin'den gelen kimselerin olduğu ve bu bölgede devlete karşı gelen kişiler tarafından isyanın gerçekleştirildiği

belirtilmektedir.

Bu gazetelerin dışında Avrupa’da Hersek İsyanı’na destek veren gazetelerde bulunmaktadır. Bu gazeteler, haber telgraflarında yer alan malumatları neşretmişlerdir. Özellikle İtalya’da bulunan bazı gazeteler telgraf haberlerini neşrederek, isyan lehinde yayın yapmakta iken bazı Katolik gazeteler ve Papa isyan aleyhinde tavır takınmışlardır (BOA, HR. SYS, No:212/8, M.27.08.1875).²

İsyanın Başlaması

Tarihçi Nicolae Jorga, isyanın başlama tarihini 31 Temmuz, İsmail Hami Danişmend kan akıtılıp ölümlerin başladığı tarihi 5 Haziran, karşılıklı saldırıların başladığı tarihi 23 Temmuz olarak vermiştir. Ali Fitrî ise isyanın başlangıç tarihinin 2 Haziran olduğunu söylemiştir (Çoban, 2022, ss. 59-60). İsyan başladıktan sonra Bosna Valisi Derviş Paşa, ayaklanma girişimine hemen müdahale etmemiş ve Bâb-ı Âli’nin isyan karşındaki emrini beklemiştir. Meclis-i Vükelâ da yapılan müzakerelerde de isyanın ciddiye alınmaması üzerine Sadrazam Ahmed Esad Paşa da Hersek’te ki isyana önem vermemiş, Esad Paşa, Karadağ ve Rusya’nın isyanda etkili olmasının önüne geçmek amacıyla asilerin üzerine askeri güç yerine nasihat heyetinin gönderilmesini Vali Derviş Paşa’ya iletmiştir. İsyancılar ile anlaşmak üzere Haydar Bey ve Petrarci Efendi adlı kişiler bölgeye gönderilmiş fakat bu kişiler asiler ile uzlaşamayacağını belirtmişlerdir. Derviş Paşa da isyancıların üzerine asker gönderilmesini hatta Karadağ sınırına da Türk komiserinin yerleştirilmesini istemiştir. Sınır komiser olarak Konstant Efendi ve Hasan Paşa görevlendirilmiştir. Görevlendirilen Konstant Efendi ve Hasan Paşa, Nevesin’e ulaşıncasiler silahlarını bırakması koşuluyla taleplerinin dinleneceğini ve şikâyetlerinin de inceleneceğini belirtmişlerdir. Asiler, silahlarını bırakmak için öncelikle isteklerinin kabul edilmesini şart olarak koşmuşlardır. Elbette Bâb-ı Âli’nin bu isteği kabul etmesi mümkün değildi. Asilerin bu şekilde dik bir tavırdan yana olmasında kendilerine karşı her hangi bir kuvvet kullanılmaması ile Rusya ve Avusturya gibi devletlerin yaptığı hamilikten duydukları güvencenin etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle asiler, *Devlet bizi vuramayacak*, parolasını beyannamelerine ekleyerek isyan sahalarını genişletmişler, Osmanlı Devleti de asiler ile yapılan görüşmeleri kesmiştir (Karal, 2003, s. 37). Gelişen bu olaylardan sonra Osmanlı Devleti ortaya yolu bulmak için 5 Ağustos 1875’te genel af ilan etmiş ve tüm Osmanlı vatandaşlarının devlete itaat etmesini belirten resmî imparatorluk bildirgesi yayınlanmıştır. Fakat az önce ifade edildiği üzere hiçbir şekilde Osmanlı Devleti’nin emirlerine itaat etmeyen asiler, gün geçtikçe sahalarını daha fazla genişletmişlerdir (Özkan, 2024, s. 150). Böylelikle Osmanlı Devleti tarafından yapılan girişimlere rağmen isyan, kısa sürede büyüyerek 1876 yılında Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan’ı da kapsayan büyük bir olay hâline gelmiştir (Turan, 2018, s. 629). Bunun üzerine Bâb-ı Âli isyanı bastırmak için hareket geçip otuz tugay piyade ile dört bölük süvari toplamıştır. Asilerin sayısı ise yaklaşık on bin kadar idi. Türk güçleri şehir ve yolların muhafazası için görev yaptığı dağlık arazilerde gerilla tarzı savaşı asileri bertaraf etmekte güçlük çekmiştir (Karal, 2003, s. 37). İspanya’nın İstanbul’da bulunan elçisi Conte, isyanın başlar başlamaz Devlet-i Aliye’nin isyanı sindirecek miktarda askeri bölgeye gönderdiğini söylemiştir (Turan, 2018, ss. 637-638). Fakat İspanyol elçinin söylemlerinin aksine çoğu kaynakta Hersek bölgesinde yeterli askerin gönderilmediği yazılmaktadır (Çoban, 2022, s. 60). Bu bilgi doğru olacak ki Osmanlı daha sonra bu kuvvetlere ek olarak 4.200 kişilik bir kuvveti Derviş Paşa komutasında bölgeye göndermek durumunda kalmıştır. Derviş Paşa, gelen kuvvetleri ikiye ayırmış ve kuvvetlerin bir kolunu 20 Ağustos 1875’te Nikşiç’e göndererek kalenin erzak ihtiyacını gidermiştir. Ancak Derviş Paşa dönüşte bölgeyi asilerden temizlemek isterken dağlararak İstolçe’ye çekilmiştir. Askerî birliğin ikinci kolu da Trebin kuşatmasını kaldırarak kaleye girmiştir. Fakat asiler kuşatmayı geçerek kaçmışlardır. Bu esnada Derviş Paşa, isyanı bastırmada başarısız olmasından ötürü Bâb-ı Âli’ye çağırılmış ve yerine Bosna valisi olarak Ahmed Hamdi Paşa tayin edilmiştir. Valinin değiştirilmesi sırasında Asi Komutanı Peko Pavloviç, Osmanlı müfrezelerinden birisini yenmiş, sağ kalan askerler zorlukla Grab Kalesi’ne sığınmışlardır. Askerî müfrezenin yenilgisi üzerine Ahmed Hamdi Paşa görevden alınmış ve yerine Rauf Paşa getirilmiştir. Rauf Paşa, ilk iş olarak ordunun eksiklerini gidermek amacıyla gönüllü askerleri orduya almıştır. Daha sonra

2 Birtakım havadis telgrafların gazeteler ile neşri bizce mazar olmakla olduğuna bazı fedakârlıklar ihbarıyla bazı gazetelerin ele alınması...

paşa, 14 Aralık 1875'te Nikşiç'e erzak yardımı için gitmiş ve asiler ile büyük mücadeleler vererek Nikşiç'e ulaşmıştır. Rauf Paşa'nın hastalanması ile de askerî birliklerin başına Ahmed Muhtar Paşa getirilmiştir. Ahmed Paşa, orduya çeki düzen vermeye çalışmış bu bağlamda askeri kuvvetleri Trebin ve Mostar'da toplamıştır. Asiler, askerî birliklerin belirli bir bölgede toplanmasını fırsat bilerek, Osmanlı kuvvetlerinden birisini bozguna uğratmıştır (Fitrî, 2021, s. 17).

İsyanın Sonlanması İçin Yapılan Girişimler ve İsyanın Sonuçları

İsyan ile birlikte, Sadrazam Esad Paşa'nın yönetimdeki aczi ortaya çıkmış, Serasker Ali Saib Paşa'nın askerî harekât hususundaki yetersizliği anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti, alınan bütün tedbirlerine rağmen isyanın şiddetlenmesini ve daha da ciddi bir hâl almasının önüne geçememiştir. Bölgeye önce nasihat heyetleri sonra askerî harekâtlar gönderilmiş fakat atılan adımlardan kesin bir sonuç elde edilememesi ile ek tedbirlere başvurulmuştur. Bahsi geçen tedbirler de meselenin çözülmesi bir tarafa isyanın daha fazla karışık bir hâl almasına sonrasında da devlet otoritesinin kaybedilmesine neden olmuştur (Aydın, 2002, s. 32). Durumun farkına varan Sultan Abdülaziz, bir an önce isyanın teskin edilmesini istemekteydi. O esnada eski Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Adana valisi iken valilikten bağışlanmış olarak İstanbul'a geldiği zaman, devlet yönetiminde yeniden yer almak için türlü çabalar göstermiştir. Nedim Paşa, Esad Paşa'nın Hersek İsyanı'nda başarısız olmasından da faydalanarak, *Hersek meselesi bir haftada hallolacak ıstır. Bâb-ı Âli bunu büyütüyor*, diyerek isyanı kısa sürede çözüme kavuşturacağını bir şekilde sultana duyurmaya çalışmıştır. Bu söylemi duyan Sultan Abdülaziz, söylenilen söz üzerine Mahmud Nedim Paşa'nın önceki sadaretindeki olumsuz sonuçlarını unutarak, biran önce Hersek İsyanı'nın teskin edilmesi için Nedim Paşa'nın konuya dair taahhütlerine kanmış ve ayaklanmaya müdahalede geciken Sadrazam Ahmed Esad Paşa'yı sadareten azlederek yerine Mahmud Nedim Paşa'yı 26 Ağustos 1875'te ikinci kez sadrazam olarak tayin etmiştir (Mahmud Celaleddin, 1983: 59; BOA, HSD. AFT, No: 3/60, M.12.05.1876). Mahmud Nedim Paşa'nın bir bakıma sadarete tayin edilmesinde söylemlerinin etkisi kadar Rus elçisi İgnatief'in³ de etkisinin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Öyle ki bu dönemde sadrazamın Rusya'ya yaklaşımları daha da artmış, bu duruma elçilik müsteşârı Nelidov'da değinmiştir. Nelidov; düşmanlarının görüşlerini dinlemektense onların önerilerine uymaya meyilli olan bir sadrazam ve Batı düşmanlığı güden hükümdarın yönetimde bulunduğu Osmanlı Devleti'nde İgnatief'in oldukça etkili olduğunu belirtmiştir. Nelidov'un bu sözleri sadrazamın Rusya cihetinde bir politika güttüğünü ortaya koymaktadır. Böylece sadrazamı kendi taraflarına çeken elçi, isyanda inisiyatifin Osmanlı lehine geçmesinin önlemek için Balkan asilerine sert davranılmamasını sadrazamdan talep etmiştir. Nedim Paşa da elçinin isteği doğrultusunda hareket ederek asilere şefkatli ve yumuşak davranılmasını emretmiş, bölgede başarılı memurları da İgnatief'in talebi üzerine başka görevlere nakletmiştir. Böylelikle Elçi İgnatief'in istekleri doğrultusunda hareket eden Nedim Paşa isyanın son bulacağına inanmış (Karasu, 2019, s. 141), isyan için gerekli önlemler almamış neticede paşa hiç ummadığı bir durum ile karşılaşmış, bir türlü dinmeyen isyan onun sadaretini bir hayli meşgul etmiştir (Ahmet Lütfi Efendi, 1993, s. 52).

Osmanlı Hükümeti, isyanın ilerlemesi üzerine isyan hakkında yabancı devletlerden ve Balkan vilayetlerinin muhtelif noktalarından gönderilen raporları dikkate alarak, yabancı devlet kabinelerine özellikle de Viyana Hükümeti'ne müracaat etmiş, isyancılara dışarıdan yardım yapılmasının önlenmesi ve bu konuda Sırbistan ile Karadağ'ın barışçıl bir tutum içerisinde olmasını istemiştir. Bu esnada Avusturya, Almanya ve Rusya arasında Bâb-ı Âli'nin yönetiminde değişiklikler yapmasına

³ Rusya'nın Balkanlarda aktif siyasetini yapıp Balkanlarda yaşayan etnik ulusları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtan elçi İgnatief'dir. İgnatief 1864'te İstanbul'a elçi tayin edildikten sonra Panslavizm Politikası hız kazanmıştır. Balkanlarda meydana gelen tüm isyanlarda İgnatief etkili olmuştur. İgnatief'in amacı Bulgarlar, Sırlar ve Karadağlıları Osmanlı'dan kopararak muhtariyet kazanmalarını sağlamak ya da bu toprakların Rus egemenliği altında varlığını sürdürmelerine yardım etmektir (Kurat, 1990, s. 267); Bu hadiselerden en şiddetlilerinden birisi de 1875 Hersek İsyanı olmuştur. Öyle ki Genel Kurmay Ateşe Başkanlığı Arşivi'nden temin ettiğimiz bir evrakta Hersek'te meydana gelen isyanın ortaya çıkmasında Panslavizm fikrinin etkili olduğu ibaresi yer almaktadır. Evrakta geçen ifade şu şekildedir; *Hersek ve Bosna ihtilaâtı Panslavizm fikrinin tevellüd ettiği bir eser himem olup merkez ve mebni-i memalik-i ecnebiyye...* (ATESE Arşiv, Kurum:110-9-1-2, No: 03.0.99, Belge:1.1.1875).

dair bir anlaşma imzalanmıştır. Yukarıda bahsedilen devletler, bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek fikirlerinde olmadıklarını, esas amaçlarının asileri itaat ettirmek ve Sırp ve Karadağ'ın olayda tarafsız kalmalarını sağlamak olduklarını ifade ederek, bu hususta Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan halkın iyi muamele ile yönetilmesi için manevi baskı yaptıklarını belirtmişlerdir (Philippe, 2017, s. 30). Bu durum 30 Temmuz 1876'da Pester Lloyd Gazetesi'nde makale olarak yer almıştır. Makalede; Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'te bulunan Hristiyanlar için ıslahat yapılması talebinde bulunulması gerektiği, ancak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasının son derece önemli olduğu, Avusturya'nın bir Slav Ülkesi'ni ilhakının Macarlarca birçok sorun ve düşmanlığı beraberinde getireceği, Sırp'ların Bosna'yı zapt etmedikçe işgal ve ilhaka gerek olmadığına değerlendirilmesi yapılmıştır (Oruç, 2008, s. 892).

Osmanlı Devleti, kendi iç sorunu olan Hersek İsyanı'nda Rusya, Avusturya, Sırbistan ve Karadağ'ın faydalanmalarının önüne geçmek için İngiltere'nin tavsiyesi ile üç ferman yayımlamıştır. Fermanların ilki 20 Eylül 1875 tarihinde ilan edilmiştir. Bu fermanla, özel bir Adliye Nezareti'nin kurulacağı, halkın her kesiminden kişilerin genel ve özel haklarının sağlanacağı, vergi toplayanların hareketlerine dikkat edileceği ve vergi toplamada dürüst olmayanların cezalandırılacağı ilan edilmiştir. İkinci ferman, 2 Ekim'de yürürlüğe giren Adalet Fermanı'dır. Bu fermanla Hristiyanlara vergi indirimi, inanç özgürlüğü ve kanun önünde eşit olma hakkı tanınmıştır (Turan, 2018, s. 633). Üçüncü ferman ise yine Adalet Fermanı adı ile 12 Aralık'ta ilan edilmiş ikinci fermanın daha kapsamlı halidir. Bu fermanla da Sultan Abdülaziz, mültezimlerin Hristiyan ahaliye vergilerden dolayı uyguladığı adaletsizliği ortadan kaldırmasına dair hükümlere yer verilmiştir. Fermanla vergiler hakkında yer alan hüküm şöyledir: *Vergiler varlıkları ölçüsünde hak ve adalete uygun olacaktır. Şayet vergiler devlet giderlerini karşılamayacak durumda ise memleketin imar ve kalkınmasına yarayacak imkânların teminine yarayacak tedbirle gelir kaynaklarının çoğaltılması çareleri araştırılacaktır* (Saraç & Eroğlu, 2021, s. 97).

Fermandaki hükümden anlaşılacağı üzere vergilemede öne çıkan ilke, Adalet İlkesi'dir. Bu nedenle ilke fermanın adıyla son derece uyumluluk içermektedir. Hükümde vergi toplanması sırasında oluşması muhtemel eksiliğe dikkat çekilmekle birlikte vergilemede Yeterlilik İlkesi'ne de gönderme yapılmaktadır (Saraç & Eroğlu, 2021, s. 96). Ayrıca fermanla vergilendirmeye dair bir maddenin yer alması ile de bölgede yaşayan halkın bu hususta her hangi bir haksızlığa maruz kalmayacağı belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti, Rusya ve diğer Avrupalı Devletlerin kendi iç meselelerine müdahale etmelerinin önüne geçmek için her ne kadar da fermanlar yayınlamış dahi olsa isyancılar, Rusya, Sırbistan ve Karadağ tarafından başından beri destekleniyordu (Küçük, 1998, s. 180). Sırbistan ve Karadağ'daki Panslavistlerin Hersek İsyanı'na başlangıcından itibaren destek vermeleri Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde oluşan zafiyetten faydalanma politikası neticesinde ortaya çıkmıştır. Rusya'nın kışkırtmaları ve asilere gönderdiği yardımlar, Karadağ Prensi Nikola'yı Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmaya sevk ederken, Sırbistan Prensi Milan, ülkesinin bir savaşa hazır olmadığını ve savaşa girmeleri ile birlikte ülkesinin felakete sürükleneceğini düşünerek savaşa dâhil olmaktan kaçınmıştır. Bu nedenle, Sırbistan'da savaş yanlısı olan hükümet görevden alınmıştır. Fakat görevden alınan hükümet kısa süre sonra kamuoyunda oluşan tepkiler üzerine tekrardan göreve getirilmiştir (Turan, 2018, s. 635). Avusturya da Rusya Devleti'nin takip ettiği politikanın paralelinde kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmekte idi. Avusturya Dışişleri Bakanı Andrassy'nın bu hususta sarf ettiği sözler, Avusturya'nın Balkan Politikası ardında yatan gerçeği net bir şekilde ortaya koymuştur. Andrassy, konuya dair şunları ifade etmiştir: *Osmanlı Avusturya-Macaristan için ilahi bir fayda sağlamaktadır. Eğer Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ'ın eline geçerse veya orada yeni bir devlette kurulur ve biz bunu önleyemezsek o zaman bizim yıkılmamız kaçınılmazdır ve Hasta Adam rolünü bu kez biz üzerimize alırız* (Öke & Şahin, 1992, s. 13). Andrassy, açıkça belirttiği hedef üzerinde faaliyetlerde bulunarak, bölgenin Sırbistan ve Karadağ eline geçmemesi için diplomatik çözüm içerisinde bulunmuştur. Böylelikle kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Avusturya, bölgedeki sorunların çözülmesi için diplomatik çözüm olarak 30 Aralık 1875'te Dışişleri Bakanı Andrassy'nın hazırladığı ve beş büyük devletin onayladığı *Andrassy Notası'nı* yürürlüğe koymuştur (Yıldızeli, 2023, s. 11). Andrassy Notası'nda yer alan maddeler şu şekildedir:

- “1. Hristiyanlar için tam ve mutlak bir din ve ibadet serbestisi sağlanması.
2. Aşar vergisinde iltizam usulünün kaldırılması.
3. Çiftçilerin tasarruf haklarını tam olarak temin edecek bir kadastro ıslahatı yapılması.
4. Islahatları denetlemek için eşit sayıda Hristiyan ve Müslüman’dan oluşan bir vilayet meclisi oluşturulması.
5. Vergi gelirlerinin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması” (Turan, 2018, s. 11).

Notanın yayınlandığı akşam ve ertesi gün meclis-i vükelâ toplanmış, yapılan uzun görüşmelerden sonra *vergi gelirlerinin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması* maddesinde küçük bir değişiklik yapılarak layihanın kabul edilmesi, asilerin cezalandırılması ve af dileyenlere genel bir af uygulanmasına karar verilmiştir. Böylelikle layihada yapılan bir değişiklik ile Andrassy Notası kabul edilmiştir (Aksun, 1994, s. 105). İngiltere Başbakanı Disraeli, Andrassy Notası’nı Osmanlı Devleti’nin iç işlerine herhangi bir müdahale hakkını reddeden Paris Anlaşması’nın genel hükümlerine aykırı olarak görmüş ve tehlikeli bir ihlal olarak nitelendirmiştir (Yıldızeli, 2023, s. 12). Bâb-ı Âli, tek olarak ya da toplu nota şeklinde iki vilayetle alakalı reform programının benimsenmesini protesto etmiş, yerinde bir karar ile Britanya hükümetine böyle bir notanın kabulünün Osmanlı topraklarında yaşayan tüm vatandaşlar için ölümcül sonuçlar doğuracağını ve böyle bir adımın sultanın hükümdarlığını tehlikeye sokacağını belirterek, yabancıların ülkenin meselesi olan bir sorunda müdahalelerinden duyduğu hoşnutsuzluğu belirtmiştir (Davison, 2005, s. 326). Yapılan tüm itirazlara rağmen Bâb-ı Âli beşinci madde dışındaki diğer maddeleri kabul etmiş (Tuncer, 2009, s. 126), dış müdahalelerin önüne geçmek amacıyla küçük kayıtlar dâhilinde önerilen planı kabul etmek zorunda kalmıştır. Fakat Bosna Hersek’te yaşayan Hristiyanlar, reformların uygulanmasında Bâb-ı Âli’ye güvenmediklerini, reformların büyük devletlerin destekleri ve gözetiminde yapılmadıkça gerçekleşmeyeceğini öne sürerek, 28 Şubat 1876’da ayaklanmayı sürdürme kararı almışlardır. Asiler, *Kanımız intikam istiyor, Ya şimdi ya da asla!* naraları atarak, isyan hususunda kararlılıklarını devam ettirmişlerdir (Aydın, 2005, s. 919). Böylece notanın kabulü ile istenilen neticeye ulaşılamamış, asiler isyanlarını sürdürmüşler hatta Nakşik kalesini muhasara etmişlerdir. İsyanın devam etmesi üzerine Bosna’da bulunan bir yabancı, asileri sayıları ve saldırı yöntemleri hakkında bilgi vermiştir. Yabancı, asilerin dört bininin yerli, on altı bininin Karadağlı, beş bininin ise Sırp eşkıya olduğunu belirtmiş bu kişilerin cesurca savaşmayarak Osmanlı askerinin üzerlerine gitmesiyle Sırp ve Karadağ sınırına kaçtıklarını söylemiştir (Özkan, 2024, ss. 161-162). Öyle ki Ahmet Muhtar Paşa, emrindeki Osmanlı kuvvetleri asileri cezalandırma hareketine girişmiş, asilerin kaçmaları ile Nakşik Muhasaradan kurtarılmıştır. Ayrıca Karadağ’ın asilere destek olmalarına engel olmak için İşkodra’ya asker yığılmıştır. Bu esnada Sultan Abdülaziz, her ne fedakârlık edilirse edilsin Hersek sorununu ortadan kaldırılmasını istemiş, bu nedenle Bosna’da yirmi, Hersek’te kırk iki, İşkodra’da on bir, Yenipazar-Niş-Vidin taraflarına yetmiş tabur asker göndermiştir (Aksun, 1994, s. 105).

Osmanlı Devleti’nin isyanın gidişatını durdurmak amacıyla biri sayılan Andrassy Notası’nın işlevsizliği kısa sürede ortaya çıkınca Sadrazam Nedim Paşa, halkın gözünde başarısız kabul edilmiş, paşaya karşı kamuoyunda tepkiler oluşmuştur. Hatta Nedim Paşa, Osmanlı halkının daha fazla tepki göstermesinden endişe duyarak, kabul edilen notanın metnini basına vermemiş, nota ile ilgili de yapılan tüm haberlere sansür uygulamıştır (Davison, 2005, s. 326) Bu notadan sonra 12 Mayıs 1876 tarihinde Avusturya, Rusya ve Almanya Berlin’de *Berlin Memorandumu* adı verilen bir nota daha hazırlamışlar fakat İngiltere’nin muhalefet etmesi ile bu notada uygulanamamıştır (Aydın, 2005, s. 919).

İsyan, Sultan Abdülaziz döneminde sonuçlanmamış, Sultan Abdülhamid’in 31 Ağustos 1876 yılında tahta çıktığı zaman da devam etmiştir. Sultan Abdülhamid tahta çıkınca ilk iş olarak hem amcası Sultan Abdülaziz Dönemi’nde çıkan Hersek ve Bulgar İsyanları’nı hem de abisi V. Murad Dönemi’nde Sırbistan ve Karadağ ile yapılan savaşlar sonucunda Balkan topraklarında meydana gelen harabiyeti ortadan kaldırmak amacıyla Balkanlardaki isyanları destekleyen Rusya ile Şark Meselesi’ni halletmek istemiştir. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid, Balkanlarda ortaya çıkan buhranı çözüme kavuşturmak ve Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki eyaletlerinde yönetimleri

düzenlemek amacıyla Batılı devletlerin öncülüğünde 23 Aralık 1876'da düzenlenen Tersane Konferansı diğer ismi ile İstanbul Konferansı'na iştirak etmiştir (Ceylan, 2016, ss. 2-3). Konferansta İngiltere'yi Lord Salisbury, Rusya'yı İgnatief, Osmanlı Devleti'ni ise Safvet Paşa temsil etmiştir. İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarını tartışmak üzere dış ülkelerin katılımı ile yapılan bu toplantı, Osmanlı'ya yapılan dış müdahaleyi göstermesi açısından bir hayli önemlidir (Tanör, 2004, s. 128). Konferans öncesinde yabancı devlet temsilcilerinin Osmanlı Devleti'ne dair aldıkları kararlar genellikle Rus ve İngiliz önerilerine dayanmıştır. Bu nedenle yapılan konferans, İngilizler ve Rusların yaptıkları tekliflerin uzlaştırılması olarak şekillenmişti. Bu bakımdan konferansın önde gelenleri Salisbury ve İgnatief idi. Tersane Konferansı'nda Hersek ile alakalı alınan kararda; Bosna ve Hersek'teki iki vilayetin birleştirilmesi, birleştirilen vilayetin tek vali tarafından yönetilmesi ve valinin Bâb-ı Âli tarafından tayin edilip, batılı devletlerin onanmasıyla göreve gelmesi ayrıca vilayete geniş bir özerklik tanınması kararı alınmıştır. Alınan kararda açıkça belirtildiği üzere Bosna Hersek için yeni bir idarenin oluşturulması sağlanmıştır. Avrupalı Devletler Osmanlı Devleti'nin yönettiği topraklar üzerinde bu şekilde çalışırken, Bâb-ı Âli'de yapılan müdahalelerin önüne geçmek, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı güttüğü düşmanlığı bırakması ve devletin belini büken dış borçlara karşı devletin ekonomik ve kültürel alanlarda ilerleyebilmesi için anayasal yönetim şekline geçilmesi için Kanun-ı Esâsî metnini hazırlamışlardır. Toplantı devam ettiği sırada Meşrutiyetin İlanı atılan topraklar ile delegelere duyurulmuştur. Neticede konferansın yapıldığı aynı gün Osmanlı Devleti Meşrutiyeti ilan etmiştir (Ahmetaj, 2011, ss. 49-51). Fakat Meşrutiyetin İlanı Avrupalı Devletlerin Osmanlı topraklarındaki aldığı kararları etkilememiş nitekim konferansta Sırbistan ve Karadağ için bağımsızlık, Bulgaristan ve Bosna Hersek için de özerklik kararı alınmıştır (Ceylan, 2016, s. 3).

Görüldüğü üzere Hersek İsyanı neticesinde Osmanlı Devleti'nde ardı kesilmeyen bir süreç başlamıştır. Özellikle Tersane Konferansı'nın düzenlenmesi ve akabinde aynı gün Meşrutiyet'in ilan edilmesi Hersek İsyanı neticesinde gerçekleşen önemli olaylardır. Hersek İsyanı neticesinde gerçekleşen bir diğer önemli olay ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın meydana gelmesidir. Savaş, Hersek'te meydana gelen isyan neticesinde Osmanlı Devleti'nin Sırları yenmesi ve Rusya'nın Tersane Konferansı'nda istediğini alamaması, Karadeniz ve Boğazları ele geçirmek üzere harekete geçmesi ile başlamıştır. Rusya, bu savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalı Devletlerin desteğini almak istemiştir. Avusturya ve Rusya arasında yapılan görüşmeler neticesinde iki taraf birbirine destek vermiştir. İki ülke arasında yapılan anlaşmada, Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması durumunda Avusturya'nın tarafsız kalması buna karşı Avusturya'nın seçtiği her hangi bir tarihte Bosna Hersek'i işgal etmesine müdahale edilmemesi, Rusya'nın Balkanlarda Avusturya'nın güvenliği ve çıkarı için büyük bir Slav devleti kurulmamasına dair kararlar almıştır. Rusya ve Avusturya arasında yapılan bu anlaşma İngiltere'yi rahatsız etmiştir. İngiltere, anlaşma ile kendi çıkarlarının etkileneceğini düşünerek Tersane Konferansı'na katılan delegeler ile yeni bir diplomasi başlatmış ve delegeler ile 31 Mart 1877'de Londra Protokolü imzalanmıştır. Bu protokole göre Osmanlı Devleti, gayrimüslimler için söz verdiği reformları yerine getirecekti. Buna karşın protokolü imzalayan devletler, Osmanlı Devleti tarafından Bosna Hersek ve Bulgaristan'da yapılacak reformların İstanbul'daki elçiler aracılığı ile denetleyeceklerini belirtmişlerdir. İngiltere Başkanı Salisbury, protokol kararların Bâb-ı Âli tarafından reddi halinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açabileceğini ve bu savaşta Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyeceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti, daha önce kabul etmediği şartların tekrar bu protokol aracılığı ile önlerine getirilmesi karşısında kararlılığını savunarak, protokol kararlarının devletin egemenliği anlayışına aykırı bulunduğunu açıklamış, Avrupalı Devletlerin kendisine dayatmak istediği önerileri kabul etmediğini bildirmiştir (Türkgeledi, 1987, s. 21-23). Böylelikle Tersane ve Londra Protokolü'nden bir sonuç alamayan Rusya, Balkanlar'daki Slavlar'ın haklarını koruma bahanesiyle Romanya topraklarını işgal etmiştir. Daha sonra Rus ordusu, doğuda Kars, Ardahan, Erzurum'u ele geçirmiştir. Rusların Çatalca önlerine gelmesi ile Osmanlı Devleti, İstanbul'un Rus hâkimiyetine geçmesinden endişelenerek ateşkes ilan etmiştir. İngiltere kraliçesinin aracılığı ile Rusya ve Osmanlı arasında 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanmıştır (Armaoğlu, 1973, s. 85). İki devlet arasında anlaşma yapılmışsa da Ruslar ilerleyişlerine devam etmiştir. Ruslar, Mart 1878'de İstanbul'un hemen yanında Ayastefonas'a ulaşmışlardır. Neticede 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ayastefonos

Anlaşması yapılmış (Tarakçı, 2010: 29), Hariciye Nazırı Savfet Paşa, Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kaybı ile neticelenen bu anlaşmayı gözyaşları içerisinde imzalamıştır (Türel, 2010, s. 101). Anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin toprakları kuzeyde Tuna Nehri, doğuda Karadeniz, güneyde Ege Denizi ve batıda Arnavutluk'a kadar sınırlandırılmış, Batı Trakya ve Selanik vilayetlerinin bir bölümünde özerk bir Bulgar Prenslığı kurulmuştur (Öztürk, 2018, s. 678).

Balkanlarda Osmanlı Devleti'ni çıkararak buranın siyasi haritası yeniden şekillendiren Ayastefonos Anlaşması'nın siyasi, sosyal ve ekonomik şartları Sultan II. Abdülhamid'i İngiltere, Almanya ve Rusya arasında bir denge politikası uygulamaya itmiştir. İmzalanan anlaşmada İngiltere ve Avusturya kendi çıkarları göz ardı edildiği için anlaşmaya tepki göstermişlerdir. Akdeniz ve Balkanlarda konumunu güçlendirmek isteyen İngiltere, Ayastefonos Anlaşması'nda gizli maddelerin olmasından şüphelenerek, anlaşmanın tüm yönleri ile uluslararası bir toplantıda incelenmesini ve Avrupa'yı ilgilendiren maddelerin değiştirilmesini istemiş ve bu anlaşmanın düzenlenmesi için Rusya'ya baskı yapmıştır (Baykal, 1988, s. 199). İngiltere'nin baskıları sonuç vermiş ve anlaşma geçersiz sayılmıştır. Anlaşmanın geçersiz olması üzerine Berlin Kongresi toplanmıştır. Kongre ile İngiltere isteklerini yerine getirmiş, Avusturya-Macaristan da Rusya ve Osmanlı Devleti'ne isteklerini kabul ettirerek Bosna Hersek'i işgal etmiştir. Kongredeki çalışmalar yapılan yirmi toplantının ardından bir ay sonra tamamlanmıştır. Bu bir aylık sürede atmış dört maddeden oluşan Berlin Anlaşması 13 Temmuz 1878'de imzalanmıştır. Bu anlaşma, Ayastefonos Anlaşması'nın yerine yürürlüğe girmiştir (Ahmetaj, 2011, s. 71). Berlin Anlaşması ile Bosna-Hersek Osmanlı devleti sınırlarında kalmış fakat yönetimi Avusturya'ya verilmiştir. Daha sonra aynı yıl içerisinde Avusturya bölgeyi işgali etmiş ve bölgenin yönetimi tamamıyla Avusturya tarafından ele geçirilmiştir (Uçorol, 2013, s. 426). Neticede gelişen olaylar ile birlikte 1875 Hersek İsyanı ile başlayan süreç, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlık getirmiş, Bulgarların bağımsızlık elde etmeleri uygulamaya konulmuştur. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin 1863 yılından itibaren kaybetmemek için her türlü sıkıntı ile uğraştığı Hersek, Avusturya'nın işgaline uğramıştır. 1878 Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti Balkanlar'da Arnavutluk, Makedonya ve Batı Trakya'da dar bir kara parçasına hapsedilmiştir (Fıtrî, 2021, s. 18).

İsyan Hakkında Bazı Tarihçilerin Değerlendirmeleri

Osmanlı Devletini oldukça derinden etkileyen bu isyan ile ilgili olarak Ali Fıtrî, *91-92 Hersek Seferi* adlı eserinde isyana dair mütalaalarda bulunmuştur. Fıtrî, Osmanlı Devleti'nin Hersek İsyanı'na dair hatalarını şu şekilde değerlendirmiştir:

- “1. İsyan ilk çıktığında şiddet yerine daha yumuşak şekilde müdahale edilmeliydi. Fakat devlet asilere karşı şiddet uygulamayı tercih etmiştir.
2. Hükümet problemi şiddetle savaşmak yerine görüşmeler yolu ile çözmeliydi.
3. Yabancı devletlerin asilere yaptığı yardımın bir kısmı halka yapılsaydı halkın gönlü kazanılabilir böylelikle Avrupa'nın yardım ve propagandası önlenebilirdi.
4. Asilerin üzerine gönderilen birliklerin ilk müdahalede alacağı zafer asilerin birbirlerine düşmesini sağlayabilirdi.
5. Komutanların askeri birlikleri ikiye ayırması yerine tek parça halinde olup asilere saldırmak mutlak zaferi getirebilirdi.
6. Askeri birlikler pek çok açıdan tedbirsiz hareket ederek, asilerin başarı kazanmasını sağlamıştır.
7. Osmanlı ordusu eksiklerini tamamladıktan sonra mutlak surette Karadağ, Kotor ve Ragusa'dan aldıkları yardımların önüne geçmesi gerekirdi.
8. İsyanın büyümesinde en etkili olan sebeplerden birisi de Rus Elçisi İgnatiyef'in telkinleri sonucunda Bâb-ı Âli'nin isyanı hafife alması ve bölgeye yeterli kuvvet göndermemesidir.”

Ali Fıtrî ayrıca eserinde isyancıların da bazı temel hatalarının olduğunu belirtmiştir. Fıtrî'ye göre asilerin hataları ise şöyledir:

1. Zayıf kuvvetlere saldırmak, güçlü kuvvetler karşısında hemen kaçmak.
2. Peko Pavloviç'i isyanın sonlarına doğru değil hemen başında komutan olarak seçmek.
3. İsyanı tek elden olacak şekilde değil harp meclisleri ile idare etmek (Fıtrî, 2021, s. 19).

Ali Fitrî'nin Hersek İsyanı hususunda yapmış olduğu değerlendirmelere baktığımızda Fitrî'nin isyanın yayılması ve başarılı olmasına dair söyledikleri maddelerden yalnızca ilk madde hariç diğer maddelerin doğru olduğu muhtelif kaynaklarda da belirtilmektedir. Fakat Fitrî'nin ilk maddede üzerinde durduğu husus çoğu kaynakta yer alan bilgiler ile çelişmektedir. Nitekim özellikle o dönemi anlatan kaynaklarda isyanın genişlemesi ve yayılmasında esas etkenin isyanın ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'nin isyan karşısında oldukça yumuşak davranması ve isyanda kan kaybedilmesinin önüne geçmek amacıyla askeri birlikler yerine isyanın teskin edilmesi için Nasihat Heyeti'nin bölgeye gönderilmesinin etkili olduğu belirtilmektedir. Özellikle dönemin sadrazamı Ahmed Esad Paşa'nın Nasihat Heyeti'ni bölgeye göndermesindeki başat amacı az öncede belirtildiği üzere hem isyanda kan kaybedilmesinin önüne geçmek hem de Avrupa Devletleri'nin iç işlerine müdahale etmelerinin engellemek yer almaktaydı.

Ali Fitrî'nin dışında Roderic Davison, Hersek İsyanı ile ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nin isyanın başında çok etkin olmadığını, isyanın henüz daha başında iken devletin isyan hususunda kararlı davranmaması ve Avrupa Devletlerinin konsoloslari ile isyana çözüm bulmaları neticesinde olayların akışının çok farklı bir şekilde seyir aldığını ifade etmiştir (Davison, 2005, s. 325). Mithad Sertoğlu da Hersek Olaylarında hem Sadrazam Ahmed Esad Paşa'nın hem de Serasker Ali Salip Paşa gibi devlet adamlarının bu tarz mühim zamanlarda devlete katkısı bulunacak ve işe yarayacak devlet adamları olmadıklarının anlaşıldığını söylemiştir (Sertoğlu, 2011, s. 3180).

Sonuç

Osmanlı Devleti, hâkim olduğu bölgelerin stratejik önemi itibariyle Batılı devletlerce çıkar çatışmasının yaşandığı bir konumda idi. İmparatorluğun geneline baktığımızda devlet bünyesinde çokça etnik ve dinî unsurların bir arada yaşadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, farklı ırk ve dini inanca sahip unsurları bir arada tutmak ve bu unsurlar arasında her hangi bir isyan oluşmasını engellemek için pek çok önlem almıştır. Fakat devlette gerilemenin yaşandığı 19. yüzyılda sahip olduğu topraklar üzerinde ardı ardına isyan ve şiddet vakaları sıklıkla meydana gelmeye başlamıştır. Bu yüzyılda mevcut siyasi, askerî ve ekonomik koşullar devleti dış müdahaleler karşısında önlem almaya karşı çaresiz bırakmıştır. Osmanlı içerisinde meydana gelen isyan olaylarının kendileri için bir fırsat olduğunu düşünen Batılı Devletler, bu isyan olaylarını çok yakından takip etmiş ve isyancılara bazı noktalarda gerek erzak temini gerekse silah ulaştırılması gibi faaliyetlerle destek vermişlerdir. İsyancılara destek vermelerinin yanı sıra bu devletler, Osmanlı'nın bölgedeki olayları engelleyecek türde tedbirler alması gerektiğini öne sürerek Osmanlı Devleti'ni yıpratma girişiminde bulunmuşlardır. Osmanlı ise isyan bölgesinde yapacağı her hangi bir yaptırım ile bu devletlerin isyancılardan yana tavır alarak kendisini daha da zor durumda bırakacağını farkında idi. Özellikle 19. yüzyılda sıklıkla ortaya çıkan etnik unsurlardan kaynaklı isyanlarda isyancılar Batılı devletler tarafından destek almıştır.

Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığı esnasında meydana gelen Hersek İsyanı da batılı devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edip Osmanlı topraklarını ele geçirmek için fırsat kolladığı bir isyan olmuştur. İsyan görünüşte Hristiyan halkın vergi toplama hususunda kendilerine yapılan haksızlıktan ötürü meydana gelmişse de kısa sürede büyük bir isyana dönüşerek ayrılıkçı bir mahiyet kazanmıştır. İsyan sürecinde Osmanlı'nın en üst yönetim makamı olan Sadaret ile Bosna Valisi arasında anlaşmazlıkların çıkması, isyanın bastırılmasının gecikmesine ve daha büyük alana sirayet etmesine neden olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde sıklıkla görülen yönetici çıkarlarının devlet menfaatinin önüne geçmesi burada da devreye girmiş, bu tavır sonucunda isyan, Osmanlı Devleti'ni maddi ve manevi açıdan ciddi zarar vermiştir. Bunun yanı sıra devletin isyanın daha başlangıcında kuvvetle isyanı bastırmak yerine kamuoyunu endişelendirmemek ve kan dökülmesinin önüne geçmek amacıyla bölgeye nasihatçi heyeti göndermesi de isyanın büyümesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, oldukça büyük alana yayılan bu isyanı önlemek için bir taraftan Avusturya Devleti'ne başvurmuş, diğer taraftan da Batılı Devletlerden Karadağ ve Sırpıların asilere yaptıkları yardımları durdurmaları hususunda yardım talep etmiştir. Fakat Osmanlı'nın yaşadığı iç meseleleri yakından takip eden Rusya, Slav Politikası'nı şekillendirmek için isyandan taraf tavır takınmıştır. Öte yandan

Avusturya- Macaristan bölgede hak iddia ettiği için isyana destek veren bir diğer devlet olmuştur. Hem Osmanlı Devleti'nin Batılı Devletlere başvuruda bulunması hem de Osmanlı'nın toprak parçalarında emelleri olan devletlerin tutumları ile isyan uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Özellikle isyanı kendileri için bir fırsat bilen batılı devletler, birer birer Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun için ilk olarak Tersane Konferansını düzenlemişlerdir. Bu konferansta Batılı devletlerin kendi topraklarında elde etmek istediği söz hakkını önlemek amacıyla Osmanlı Devleti Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Fakat Meşrutiyet'in İlanı bu devletlerin kararlarını etkilememiş, konferansta Osmanlı aleyhinde kararlar alınmıştır. Konferanstan istediği sonucu alamayan Rusya Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Tarihe doksan üç harbi adı ile kaydedilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Osmanlı'nın doğudaki toprakları olan Kars, Ardahan ve Erzurum'u işgal etmiştir. Rusların İstanbul'u işgal etmesinden endişe eden Osmanlı bu savaşı sonlandırma için ateşkes teklifinde bulunmuş ve İngiltere Kraliçesi'nin aracılık etmesi ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Ayastefonos Anlaşması imzalanmıştır. Fakat bu anlaşmanın maddeleri İngiltere'yi bir hayli rahatsız etmiş, İngiltere uluslararası bir protokol tarafından anlaşmanın maddelerinin tekrardan incelenmesini istemiştir. Berlin Kongresi tarafından anlaşma geçersiz sayılmış delegelerin katılımı ile bir ay sonrasında atmış dört maddelik Berlin Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma neticesinde Osmanlı Devleti, başından beri istemediği bir durum ile karşılaşmış, siyasi anlaşmazlıklar ve Avrupalı Devletlerin tepkisini çekmemek için önlem almada geciktiği bu isyan, sonuçları itibarıyla Osmanlı Devlet için çok can yakıcı olaylara sahne olmuştur. İsyan sonucunda Osmanlı, kendi toprakları hakkında alınan kararlara müdahale edemez olmuş, isyan Avrupalı Devletlerin Osmanlı topraklarında hak iddia edip çekişmelerin başlamasına sonrasında da Osmanlı topraklarının bir bir kaybedilmesine zemin hazırlamıştır.

Kaynaklar

- Ahmetaj, M. (2011). Berlin Kongresi ve sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar üzerindeki etkileri. [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Bursa.
- Aksun, Z. N. (1994). *Osmanlı Tarihi*, C.4. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksun, Z. N. (2016). *Darbe kurbanı Abdülaziz Han (Artçı darbeler ve Yıldız Muhakemesi)*, Yay. Haz. Erol Kılınç, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Armaoğlu, F. (1973). *Siyasi Tarih (1789-1914)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Atalan, Ö. (2025). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati. *Histosophia*. 1, 28-38. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15747109>.
- Aydın, M. (2002). Osmanlı İngiliz ilişkilerinde Balkanların yeri (Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar 1875-1876). [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Ankara.
- Aydın, M. (2005). Bosna Hersek ayaklanması (1875)'nda Panslavizm'in etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü. *Belleten*, 69(256), 913-936. <https://doi.org/10.37879/belleten.2005.913>.
- Çakmak, Z. (1996). 1875 Hersek İsyanı ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgali. [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Elazığ.
- Çakmak, Z. (2003). 1875 Hersek İsyanı. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 241-254.
- Celaleddin, M. (1983). *Mir 'at-ı Hakikât*, Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul: Bereket Yayınevi.
- Ceylan, S. (2016). *Son İmparator Abdülhamid hakkında bilinmeyenler*. İstanbul: Marine Publishing.
- Çoban, S. (2022). Bosna Gazetesi'ne göre 1875 Hersek İsyanı. [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ankara.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Efendi, A. L. (1993). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C.XV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Engelhart, E. P. (2017). *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin tarihi ıslahatı 1826'dan 1882'ye)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Engin, V. (2007). *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Fitri, A. (2021). *91-92 Hersek Seferi 92-92 Osmanlı-Karadağ Seferi ve hâl-i hâzır dâr'ül harekâtı (1875 Hersek ve 1876 Karadağ Savaşları)*, Haz. Zafer Gölen, Lvre de Lyon.

- Genel Kurmay Başkanlığı Arşiv, ATESE, Kurum:110-9-1-2, No: 03.0.99, Belge:1.1.1875.
- Gölen, Z. (2009). 1857-1859 Bosna Hersek İsyanı. *Belleten*, 73(267-465), 465-522. <https://doi.org/10.37879/belleten.2009.465>
- Gümüş, M. & Yüksel, R. (2020). Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci ve basının yaklaşımı:1875 Hersek İsyanı Örneği. *İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 31-46. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.734578>.
- Karaer, N. (2005). Abdülaziz. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 313-326. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000200.
- Karal, Z. K. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C.5: Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, Z. K. (2003). *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, C.7. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karasu, D. (2019). Mahmud Nedim Paşa (1818-1883). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü]. Erzurum.
- Köksal, O. (2003). Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati dönüşü münasebetiyle yapılan kutlamalar ve bir manzum tarihçe. *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 117-136.
- Küçük, C. (1998). Abdülaziz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.1, 179-185). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurat, A. K. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öke, K. & Şahin, İ. (1992). *Bosna Hersek*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Oruç, H. (2008). Perspectives on Ottoman studies, Inside E. Causevic & N. Moacanin & V. Kursar (Eds.), *Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb*, 245-263.
- Özkan, A. (2024). 1875 Hersek İsyanı ve Sırbistan görünümü. *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 2(4), 144-163. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14565126>.
- Öztürk, M. (2018). Ayastefonos ve Berlin anlaşmaları arası sürecin Çarlık Rusya arasından değerlendirilmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 676-87. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.510192>.
- Paşa, A. C. (1991). *Tezâkir*, C.3, Haz. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saraç, Ö. & Eroğlu, A. (2021). *Vergileme ilkelerinin anatomisi: tarihsel kökenler ve ülke anayasaları üzerine değerlendirmeler*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufasssal Osmanlı Tarihi (resimli- haritalı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tanör, B. (2004). *Osmanlı Türk Anayasal gelişmeleri 1789-1980*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tarakçı, M. (2020). *Kıbrıs Barış Harekâtı*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Tuncer, H. (2009). *Osmanlı Devleti ve büyük güçler 1815-1878*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, T. (2018). İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı. *Belleten*, 82(294), 627-673. <https://doi.org/10.37879/belleten.2018.627>.
- Türel, O. (2020). *Geç Barbarlık Çağı: Dünya ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Mesâil-i Mühime-i Siyasiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C.2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA); Hariciye Nezaretî Siyasî Kısım Evrakı, BOA, HR. SYS, No:212/8, M.27.08.1875; HR. SYS, No: 212-10, M.03.09.1875; Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, BOA, HSD.AFT, No: 3/60, M.12.05.1876.
- Uçarol, R. (2013). *Siyasi Tarih (1789-2014)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Yerlikaya, İ. (1996). *II. Abdülhamid Dönemi'nde Basın (Yarı Resmi Vakit Gazetesi 1875-1884)*. Kırıkkale: Kişisel Yayın.
- Yıldızeli, B. (2023). Y. T. Serter (Ed.) *1878 Berlin Konferansı ve Anlaşması'nın büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ndeki azınlık politikaları ışığında değerlendirilmesi* içinde Geçmişten Günümüze Azınlıklar ve Etnik Gruplar –Kimlik-Etnisite- Kültür. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.